

El projecte “Entre illes”: primers resultats als jaciments de sa Ferradura (Manacor) i cala Morell (Ciutadella)

Montserrat Anglada, Antoni Ferrer, Damià Ramis i Magdalena Salas

Introducció: les Balears durant l’edat del bronze

Les comunitats humanes que habiten Menorca i Mallorca durant el II mil·lenni aC presenten una sèrie de trets culturals comuns, tant en l’habitat com en les formes d’enterrament.

Les estructures domèstiques estan representades, bàsicament, pel que es coneix com a navetes d’habitació. Aquestes construccions apareixen aïllades o en petits poblats, i devien estar habitades per petits grups igualitaris amb una economia de caràcter autosuficient. En la major part dels casos, aquests assentaments es troben situats a indrets de relleu suau, i no presenten estructures defensives. A Mallorca es coneix almenys un cas de cabana de planta allargada que es pot situar al III mil·lenni aC i que presenta ja bona part dels trets característics de les navetes d’habitació (Ramis *et al.* 2007).

Pel que fa al món funerari, sembla que a Menorca el megalitisme va gaudir de més difusió que no a Mallorca. Així, paral·lelament als hipogeus, es detecta una continuïtat de l’ús dels sepulcres megalítics i l’evolució cap a les navetes d’enterrament (Plantalamor 1991; Plantalamor i Marques 2003). No obstant això, malgrat aquesta major diversitat, a Menorca es documenten, durant el bronze mitjà, uns aixovars gairebé idèntics als mallorquins.

El bronze inicial i mitjà semblen constituir per a les Balears, en definitiva, una llarga etapa de continuïtat i relatiu aïllament, durant la qual els canvis es produeixen de forma lenta i gradual (Ramis 2010).

Durant el bronze final (a partir de 1300/1200 aC) es produeixen alguns canvis significatius. A Menorca, els canvis d’aquesta etapa s’observen, per exemple, a jaciments de navetes d’habitació com Clariana (Plantalamor i Anglada 1978) i

cala Blanca (Juan i Plantalamor 1997) que pateixen un procés d'abandonament cap al 1300 aC. A Mallorca, llocs com es Figueral de Son Real (Rosselló i Camps 1972) o el nucli central del poblat de s'Illot (Frey i Rosselló 1964) il·lustren com es produeix l'aglutinació d'habitacions al voltant d'una estructura en posició dominant, i es creen distribucions espacials desconegudes durant l'etapa precedent.

Pel que fa al món funerari, les excavacions de la cova des Càrritx (Lull *et al.* 1999) i de la cova des Pas (Van Strydonck *et al.* 2010) han permès disposar, per a Menorca, d'un important volum de dades. Es tracta de necròpolis en grutes naturals, pròpies d'aquest moment. A Mallorca s'intueix el final de les coves artificials de planta allargada, encara que els enterraments d'aquesta nova etapa són molt poc coneguts.

Durant aquest període es comença a fer patent una certa divergència evolutiva entre les societats de totes dues illes, que culminarà durant l'edat del ferro.

De forma paral·lela, es produeix un canvi de tendència en el camp dels contactes amb l'exterior de l'arxipèlag. A la fi del II mil·lenni aC les relacions d'intercanvis a llarga distància es van activant progressivament a la Mediterrània central i occidental. Malgrat tot, les Balears juguen un paper marginal dins aquest nou sistema de relacions, ja que molts objectes metàl·lics que es troben tant a l'Europa atlàntica com a la Mediterrània central són, en canvi, absents a les illes. S'ha plantejat que la pobresa de les Balears en recursos miners devia fer de les illes un lloc d'escàs interès per als navegants (e.g., Fernández-Miranda 1987; 1993).

El projecte “Entre illes”

El projecte “Entre illes” va sorgir el 2010 fruit de la col·laboració entre un equip d'investigació de Menorca i un de Mallorca. La constatació de la manca de dades, a una i altra illa, sobre els jaciments costaners de l'edat del bronze, va fer que es decidís treballar conjuntament, des d'uns objectius comuns i compartint una mateixa metodologia de treball, als jaciments de sa Ferradura (Porto Cristo, Mallorca) i es Coll de cala Morell (Ciutadella, Menorca).

El projecte té com a objectiu principal aprofundir en l'estudi d'aquest tipus de jaciments prehistòrics a les Gimnèsies, els quals presenten unes característiques molt específiques: es tracta de recintes costaners protegits per una muralla i ubicats en llocs de difícil accés. La seva funció és encara desconeguda ja que no s'han desenvolupat excavacions sistemàtiques en aquests jaciments, amb l'excepció del projecte d'investigació al jaciment de Cap de Forma (Maó, Menorca) (Plantalamor *et al.* 1999).

Les datacions radiocàrboniques procedents de Cap de Forma (Van Strydonck *et al.* 2001) i es Pop Mosquer (Mestres i De Nicolás, 1999) permeten afirmar que ambdós van estar ocupats durant el bronze final.

A banda dels objectius científics, s'ha intentat crear un marc de col·laboració entre institucions de les dues illes, buscant la implicació dels ajuntaments de Ciutadella i Manacor i del Consell Insular de Menorca. Per altra banda, s'ha fomentat la participació social, amb la implicació de l'Associació d'Amics del Museu d'Història de Manacor, el Museu de Ciutadella i el Museu d'Història de Manacor, a més de tots els voluntaris que col·laboren en les campanyes d'excavació a tots dos jaciments.

Sa Ferradura (Porto Cristo, Manacor, Mallorca)

El jaciment de sa Ferradura està situat al nord del nucli de Porto Cristo, a Manacor. Es tracta d'una zona de marina, on els terrenys calcaris han afavorit l'aparició de diverses formes d'erosió càrstica, que han originat nombroses coves, avencs, fondalades i enderrossalls.

El jaciment prehistòric de sa Ferradura se situa a un cap costaner al qual s'accedeix a través d'un istme (figura 1), que presenta en alguns indrets una forta erosió que ha debilitat els terrenys calcaris. El promontori té accés per un

Fig. 1. Imatge del promontori de sa Ferradura

pendent ascendent defensat per tres línies murals esglaonades que s'adapten a la topografia del terreny conformant així un recinte fortificat. La darrera línia de murada tanca l'esplanada de la part superior del promontori, i deixa com a únic accés un pas estret situat entre l'extrem septentrional i el propi penya-segat. Aquest mur està construït mitjançant la tècnica ciclòpia de doble parament, i presenta una amplada màxima d'uns 2 m. L'espai de la plataforma superior es troba dividit en dos sectors, d'acord amb les restes arquitectòniques identificades.

El Sector I es pot descriure com un espai de tendència rectangular d'uns 18 m d'amplada i 13 m de longitud màximes, el qual està delimitat per alguns blocs aïllats i per la pròpia murada de tancament del promontori. Al sòl d'aquesta àrea es troba la boca d'una petita cavitat natural, limitada per les restes d'un mur de tancament a manera de brocal. Dins aquesta coveta, així com a zona propera de l'exterior, s'hi han documentat unes rases d'excavació reblertes amb sediment que contenia material d'època contemporània. Aquest fet es pot relacionar amb les notícies que es tenen d'una intervenció al jaciment, identificat com el talaiot del caló de sa Carrotja, realitzada pels germans Amer Servera el 1891 (Riera *et al.* 2008). Durant la campanya del 2012 s'ha dut a terme una intervenció en aquesta cova i s'ha documentat ja el sediment natural, sense cap tipus de nivells arqueològics.

A les dues campanyes realitzades en el Sector I s'han delimitat i excavat una sèrie de llars de foc amb abundants restes de fauna domèstica. Les estructures de combustió documentades són les següents:

- Llar de foc de tendència rectangular (FET 1). A la base hi ha un nivell de pedra petita barrejada amb argila, que forma els fonaments de la llar. Per damunt presenta un nivell d'argila molt compacta i depurada que fa la funció de preparació de l'estructura. A sobre es disposa un nivell d'argila ataronjada, amb rubefacció i molt depurada, que conforma la superfície on es produiria la combustió. Aquesta estructura no presentava cap tancament de pedra que la delimitàs.
- Llar de foc (FET 3) que presenta una petita banqueteta formada per set pedres planes de mida mitjana. Estan adossades a un nivell de terra amb rubefacció de forma ovalada que conforma la superfície de combustió. Per sota té un nivell de preparació que consisteix en un reompliment de les enclotxes de la roca natural amb pedres petites i terra. Al voltant d'aquesta estructura és on s'han trobat les concentracions més altes de ceràmica i fauna.
- Llar de foc (FET 4) que apareix adossada a la façana del Sector II. Aquesta llar presenta forma circular i la seva estructura està formada per un retall de

la roca i una sèrie de pedres que tanquen el cercle. A l'interior s'ha documentat un nivell de cendres i terra. A un dels seus costats, a l'exterior, s'hi va documentar un abocament de cendres, probablement conseqüència d'una neteja de la llar.

- Llar de foc de tendència ovalada (FET 5), delimitada per pedres, algunes de les quals estan disposades horitzontalment i altres en posició vertical. Per construir aquesta llar es va anivellar el terreny reomplint les enclotxes de la roca natural amb pedres petites i terra, igual que al FET 3. A un dels extrems es va documentar un nivell d'escassa potència d'argila amb rubefacció, molt erosionat. A l'altre extrem de l'estructura les mateixes pedres conformen un receptacle que s'assenta directament sobre la roca i que contenia una gran concentració de cendres i carbons. Aquesta llar presenta clars paral·lelismes amb les estructures anomenades *hogar parrilla* (Rosselló 1989) que són característiques de les navetes d'habitació però, a diferència d'aquestes, presenta la cavitat de les cendres excavada a la roca i no al mateix nivell que la superfície de combustió.

L'amplada de l'àmbit, unida a l'absència de bases de puntal o columna com les que es documenten a algunes navetes i a l'escassa potència del nivell d'enderroc, permeten proposar que el Sector I devia ser un espai a cel obert. Per altra banda, la gran concentració d'estructures de combustió, amb el fum que

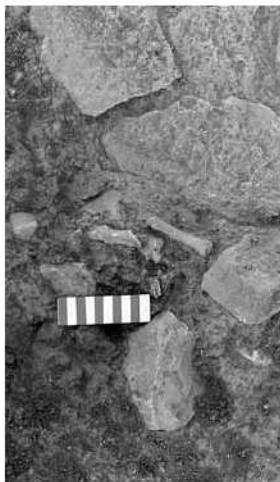

Fig. 2a. Vista de la banqueta de la llar de foc (FET 3) amb la concentració de fauna

Fig. 2b. Vista de la llar de foc (FET 5)

generaven, tampoc no sembla compatible amb un espai totalment cobert.

Durant l'excavació d'aquest sector s'han documentat els següents elements: indústria lítica (parts mòbils de molins manuals i percussors), indústria òssia ceràmica (olles globulars, algun fragment de pitoide, etc.). A l'espera dels resultats de les datacions radiocarbòniques, la fase cronològica d'aquest sector abastaria un moment indeterminat de final del segon mil·lenni abans de la nostra era.

El Sector II és una gran habitació de planta absidal que es troba a la part més alta del jaciment, amb un mur que la separa del Sector I. En aquesta zona, durant l'excavació del nivell superficial també es va localitzar una rasa d'excavació, amb presència de material contemporani dins el seu rebliment, la qual possiblement també s'hauria de relacionar amb l'actuació dels germans Amer Servera. Els nivells prehistòrics d'aquesta zona resten pendents d'excavació, ja que els treballs de camp s'han centrat, fins ara, al Sector I.

Finalment, s'ha d'esmentar que, a la part de terra ferma, davant l'istme que dona accés al cap costaner, s'hi observen una sèrie d'estructures construïdes amb tècnica ciclòpia. Malgrat tot, l'espessa vegetació que cobreix la zona no permet identificar amb claredat, de moment, les diferents estructures.

Es Coll de cala Morell (Ciutadella, Menorca)

Cala Morell és una petita cala situada a la part occidental de la costa nord

Fig. 3. Vista del jaciment de cala Morell

de l'illa de Menorca. L'entrada a aquesta cala s'obre cap al nord-oest, i pot oferir refugi ocasional a petites embarcacions. Tancant el costat nord-est de la cala s'aixeca un cap rocallós d'uns 35 metres d'alçada, on s'ubica el jaciment arqueològic (figura 3). A mitjan dels anys 90 es va publicar una planimetria detallada de les estructures situades al promontori, juntament amb el dibuix d'alguns materials ceràmics recollits en superfície i d'una proposta interpretativa (Juan i Plantalamor 1996).

L'assentament es troba protegit, per la part on s'uneix a terra ferma, per una sèrie de panys de murada de pedra en sec, construïts aprofitant els desnivells naturals del terreny. Dins el recinte s'observen fins a tretze estructures de planta navicular d'uns vuit metres de llarg per tres metres d'ample en la majoria dels casos i orientades cap al sud i sud-oest. Estan construïdes mitjançant murs de doble parament, amb pedres de dimensions petites i mitjanes. Algunes de les navetes s'adossen a la murada que delimita el recinte.

Al centre del jaciment hi ha dues depressions d'uns vuit metres de llarg per quatre d'ample. Són de factura antròpica (la septentrional es troba delimitada, pel costat nord, per un parament de pedres molt degradat) i s'han interpretat com a dipòsits per recollir l'aigua de pluja (Juan i Plantalamor 1996). Al punt més alt del promontori s'observa una estructura de tendència aparentment circular de la qual s'aprecien, pel costat nord, cinc grans blocs de pedra. Aquesta estructura es troba coberta, a l'actualitat, per un claper de pedres petites. Aquesta acumulació de pedres data segurament del moment en què es va construir l'escala que dona accés al jaciment, durant la segona meitat del segle XX. S'ha de tenir en compte que és en aquest moment quan es produeix una modificació de l'accés al promontori amb la construcció d'un camí que, des de la platja, arriba al jaciment, aprofitant pedres de les mateixes estructures i enderrocant tal vegada un tram de la murada.

L'any 2011 es va dur a terme la primera campanya d'excavació, que es va centrar a la naveta 11 (figura 4). Es tracta d'una naveta d'habitació adossada al parament intern de la murada i amb l'entrada orientada al sud. Durant l'excavació es va documentar una organització interna molt clara de l'espai, amb les següents estructures:

- Una estructura de combustió de tendència rectangular, delimitada per una sèrie de lloses verticals de pedra sorrenca, de mides diverses. Al seu interior es va documentar un enllosat del mateix tipus de pedra, parcialment conservat.
- Unes banquetes associades a l'estructura de combustió, disposades a banda i banda d'aquesta llar. Una està adossada al mur de la naveta resseguint-

lo perimetralment per la cara interna. L'altra es troba exempta i situada al costat oposat de l'estructura de combustió. Ambdues estan construïdes sobre la roca mare, amb pedres irregulars.

- Una banqueteta de tendència rectangular, construïda en pedra en sec, amb una base de molí encastada, que es troba davant la façana de la naveta 11. Aquesta estructura s'adossa a l'absis de la naveta veïna i a la murada (figura 5).

- Una estructura d'argila associada a la banqueteta amb la base de molí encastada, de forma més o menys cilíndrica, ubicada a l'entrada de l'àmbit sud-est, davant la façana de la naveta 11.

Durant l'excavació de la naveta 11, per altra banda, també s'han documentat una sèrie d'elements mobles: indústria lítica (parts mòbils de molins manuals, una de sencera, alguns fragments d'altres elements lítics com percussors i objectes de funció indeterminada), indústria òssia (dues espàtules i un botó triangular amb perforació basal en V), ceràmica (fragments de tonell, pitoide, vasos troncocònics, olles globulars, etc.). Val a dir que no han aparegut, exceptuant algun petit fragment de bronze, materials exògens.

Fig. 4. Vista de la naveta 11

Les restes orgàniques estan representades bàsicament per ossos que pertanyen a mamífers domèstics. A falta de concloure'n l'estudi, es pot destacar una important presència de restes de boví. Igual que a la resta de jaciments d'aquesta època, les evidències de consum de recursos marins són extremadament escasses. Durant l'excavació s'han recuperat també alguns fragments de carbó, tot i que resta pendent la flotació de les mostres de sediment recollides. D'altra banda, l'anàlisi de les mostres recollides sobre diversos objectes d'indústria lítica permetran comprovar-ne la possible relació amb el processat de cereals i altres elements vegetals.

Pel que fa a les fases crono-

lògiques de la naveta 11, les formes ceràmiques recuperades permeten situar el moment d'ús cap a la segona meitat del II mil·lenni cal BC. A l'espera dels resultats de les datacions radiocarbòniques encarregades, no se'n pot precisar més la cronologia.

En relació a la dinàmica d'ocupació, es pot definir l'existència d'almenys dues fases d'ocupació. Aquest fet s'identifica, per una banda, per la superposició de dos nivells d'ús a la zona de l'absis. D'altra banda, l'excavació de l'estructura de fang va permetre documentar com aquesta estructura amortitzava un morter de pedra preexistent.

Per tant, les restes recuperades a l'interior de la naveta 11, tant pel que fa a les estructures com als materials documentats, i també per la gran quantitat de restes d'animals domèstics, indiquen l'ús d'aquesta naveta com a espai domèstic. De la mateixa manera que a altres jaciments del bronze final, la manca de restes marines sembla posar en evidència que els habitants d'aquest indret, tot i la proximitat a la mar, no explotaven aquests recursos.

El projecte "Entre illes", més enllà de la investigació arqueològica

Aquest projecte parteix de la idea segons la qual qualsevol intervenció arqueològica va més enllà de les tasques estrictament lligades a la investigació. Per aquest motiu, s'entén la tasca dels arqueòlegs dins una vessant més àmplia, que arribi no només a àmbits científics sinó també a tota la gent que gaudeix d'aquest patrimoni, ja siguin visitants de l'entorn immediat al jaciment o visitants esporàdics. Així doncs, ja des del principi, es varen marcar uns objectius concrets en

Fig. 5. Vista de la banqueta amb la base de moli

aquest sentit:

1 - Donar a conèixer el jaciment a l'entorn social més immediat promovent la participació de la gent de Porto Cristo, Manacor i Ciutadella en les tasques d'excavació, consolidació i adequació del jaciment a través de les diferents campanyes que es desenvolupin. L'objectiu és implicar la població en aquestes tasques i que, d'aquesta manera, assimilïn aquests jaciments com un bé propi a conservar. En aquestes dues campanyes realitzades, s'ha aconseguit reunir un grup de persones interessades en el tema que ha col·laborat en la feina de camp. En el cas de Menorca, s'ha constatat que, amb una crida a través dels mitjans de comunicació, la gent ha respost favorablement (figura 6).

2 - Restaurar les estructures excavades per permetre una comprensió adequada als visitants.

3 - Dissenyar un recorregut de visita autoguiada als dos jaciments a través de diferents panells. Pel fet de tractar-se de jaciments costaners, es pretenen incorporar, a més, panells de referència visual, perquè els visitants puguin situar-se a la costa i conèixer els punts toponímics i geogràfics més importants visibles des de cada indret.

4 - Una vegada acabat el projecte triennal s'incorporarà el jaciment de sa Ferradura a la Guia Educativa de l'Ajuntament de Manacor perquè sigui un més dels jaciments que poden visitar els alumnes escolars.

5 - Una vegada finalitzat el projecte, es preveu que l'Associació d'Amics del Museu d'Història de Manacor i el Museu de Ciutadella realitzin una exposició itinerant que doni a conèixer els resultats d'aquestes intervencions.

Conclusions

La investigació es troba encara en un estadi massa primerenc com per poder exposar resultats definitius sobre els jaciments excavats a les dues illes. Tot i així, a partir de les dades recollides és possible inferir algunes qüestions elementals.

En primer lloc, a ambdós jaciments s'han documentat restes materials que indiquen l'ús de les estructures com a espais domèstics. Per altra banda, i igual que succeeix a es Pop Mosquer o Cap de Forma, tot fa pensar que la tria de l'emplaçament va estar relacionada sobretot amb criteris defensius i d'inaccessibilitat, interpretació que es veu reforçada per la presència constant de muralles que delimiten aquest tipus d'assentaments.

Així mateix, es pot afirmar que tots dos jaciments se situen a zones margi-

Fig. 6. Imatge del grup de voluntaris excavant

nals des del punt de vista de l'explotació agrícola i ramadera, a causa de l'escassetat de sòl i a la incidència de la salinització eòlica (tot i que el primer dels dos factors pot haver canviat durant els darrers tres mil·lennis). Això no obstant, les restes de fauna i la presència de molins manuals semblen indicar que les activitats productives d'aquestes comunitats no diferien de forma significativa de les dels grups humans contemporanis ubicats a l'interior de l'illa.

A la bibliografia que hi ha sobre aquests assentaments, s'ha interpretat que tendrien una funció relacionada amb la navegació i, per tant, els intercanvis comercials (Guerrero *et al.* 2007; Calvo *et al.* 2011). Encara que no es pot descartar aquesta possibilitat, és necessari tenir en compte que, a partir de les dades recollides, és possible proposar que la situació d'aquests jaciments tenguí a veure amb factors d'inestabilitat social, que obligarien a determinades poblacions a refugiar-se en aquests llocs tan inhòspits (Anglada *et al.* 2010). Només la continuació de les excavacions i l'estudi del registre obtingut permetrà corroborar aquesta hipòtesi.

BIBLIOGRAFIA

ANGLADA, M. [*et al.*] (2010). "Aixecament planimètric d'es Castellet (Ciutadella), un assentament prehistòric costaner a la zona occidental de Menorca". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 66, p. 267-278.

- CALVO, M. [et al.] (2011). "The ways people move: mobility and seascapes in the Balearic Islands during the late Bronze Age (c. 1400–850/800 BC)". *World Archaeology*, 43, p. 345-363.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1987). "Relaciones entre la Península Ibérica, Islas Baleares y Cerdeña durante el Bronce Medio y Final". A: *La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millennio a.C. Atti del II Convegno di studi «Un millennio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo. Selargius-Cagliari, 27-30 novembre 1986»*. Cagliari: Amministrazione Provinciale di Cagliari. Assessorato alla Cultura. P. 479-492.
- (1993). "Relaciones exteriores de las Islas Baleares en tiempos prehistóricos". *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 2, p. 137-157.
- FREY, O.H.; ROSSELLÓ, G. (1964). "Eine talayot-siedlung bei s'Illo, Mallorca". *Madriider Mitteilungen*, 5, p. 55-71.
- GUERRERO, V. [et al.] (2007). *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*. Oxford: Archaeopress. (British Archaeological Reports, International Series; 1690).
- JUAN, G.; PLANTALAMOR, L. (1996). *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*. Maó: Museu de Menorca. (Treballs del Museu de Menorca; 15)
- (1997). *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca. 1986-1993*. Maó: Museu de Menorca. (Treballs del Museu de Menorca; 21)
- LULL, V. [et al.] (1999). *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideologia y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Barcelona: Consell Insular de Menorca.
- MESTRES, J. S.; DE NICOLÁS, J. C. (1999). "Contribución de la datación por radiocarbono al establecimiento de la cronología absoluta de la prehistoria menorquina". *Caesaraugusta*, 73, p. 327-341.
- PLANTALAMOR, L. (1991). *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Maó: Museu de Menorca. (Treballs del Museu de Menorca; 12)
- PLANTALAMOR, L.; ANGLADA, J. (1978). "Excavacions a les navetes d'habitació de Clariana (Ciutadella, Menorca)". *Fonaments. Prehistòria i Món antic als Països Catalans*, 1, p. 205-208.
- PLANTALAMOR, L.; MARQUÈS, J. (2003). *El sepulcre d'Alcaidús. El Megalitisme de Menorca en el context de la Mediterrània Occidental*. Maó: Museu de Menorca. (Treballs del Museu de Menorca; 26)
- PLANTALAMOR, L. [et al.] (1999). "Cap de Forma (Menorca): la navigazione nel Mediterraneo occidentale dall'età del Bronzo all'età del Ferro". *Antichità Sarde, Studi e Ricerche*, 5, p.11-160.
- RAMIS, D. (2010). "From Colonisation to Habitation: Early Cultural Adaptations in the Balearic Bronze Age". A: VAN DOMMELEN, P.; KNAPP, A. B. (ed.). *Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality and Mediterranean Identities*. Londres: Routledge. P. 64-84.
- RAMIS, D. [et al.] (2007). "S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, p. 333-348.
- RIERA, M. M.; RIERA, I. M.; ROMAN, J. (2008). "L'activitat arqueològica dels germans Amer Servera". A: *V Jornades d'Estudis Locals de Manacor: El Patrimoni Cultural de Manacor*. Manacor: Ajuntament. P. 323-346.
- ROSSELLÓ, G. (1989). "El hogar parrilla en las navetas mallorquinas". *Ampurias*, 48-50, p. 260-267.
- ROSSELLÓ, G.; CAMPS, J. (1972). "Las excavaciones en el complejo noreste de Es Figueral de Son Real (Santa Margarita, Mallorca)". *Noticario Arqueológico Hispano. Prehistoria*, 1, p. 111-176.
- VAN STRYDONCK, M. [et al.] (2001). *Royal Institute for Cultural Heritage. Radiocarbon dates XVII*. Brussel·les: Institut Royal du Patrimoine Artistique.
- VAN STRYDONCK, M. [et al.] (2010). "The necessity of sample quality assessment in 14C AMS dating: The case of Cova des Pas (Menorca - Spain)". *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B*, 268, p. 990-994.